

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 2, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

UOT 343.3/7**QƏDİM AZƏRBAYCANDA, ELƏCƏ DƏ DİGƏR QƏDİM ŞƏRQ
ÖLKƏLƏRİNDƏ SİYASİ AXTARIŞ, KƏŞFİYYAT VƏ
ƏKS-KƏŞFİYYAT ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN
NÖVLƏRİ KİMİ****E.Q.NƏBİYEV****Bakı Dövlət Universiteti
nabiyevelbay@gmail.com**

Məqalədə qədim dövrdə həm Azərbaycanda, həm də digər Şərq ölkələrində dövlətlərin təhlükəsizliyin təmin olunmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə toxunulur, cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərindən danışılır, onların arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğuna diqqət yönəlir, bu terminlərin mahiyyəti açıqlanır, onların qədim zamanlardakı hüquqi sənədlərdə öz əksini tapması göstərilir və bu baxımdan ayrı-ayrı tarixi faktlar əsasında bu gün üçün də öz aktuallığını saxlamış bir sıra məsələlərə nəzər salınır və araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizliyin təmin olunması, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, siyasi axtarış, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, daxili təhlükəsizlik, xarici təhlükəsizlik, cəlbətmə (verbovka), konspirasiya, agentura, casus, yatan agent, siyasi qətl, məxfilik

Sivilizasiyanın mühüm əlaməti kimi dövlətlərin meydana gəlməsi obyektiv zərurətin nəticəsi idi. Dövlətin özünün yaranması bir zərurət olduğu kimi onun mövcudiyyətinin, qüdrətinin, möhkəmliyinin, inkişafının, təhlükəsizliyinin təmin olunması da bir zərurətdir. Bu baxımdan dövlətçilik strategiyasında sabitlik və təhlükəsizlik xüsusi yer tutur.

Dövlət meydana gəldiyi dövrdən başlayaraq təhlükəsizliyin təmin olunması onun əsas və mühüm funksiyalarından biri olmuşdur. Dövlətin təhlükəsizliyin təmin olunması funksiyasını öz üzərinə götürməsi məhz bu zərurətdən irəli gəlir. Dövlətin mövcud rejimin status-kvosunu və hakim elitanın təhlükəsizliyini təmin etmək səyi xüsusi funksiyanın – dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək kimi funksiyanın meydana gəlməsini şərtləndirmiş, sonralar isə bu mühüm işə görə məsul olan dövlət strukturlarının təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə səbəb oldu (18, s.6). İstər ötən dövrlərdə, istərsə də müasir dövrdə təhlükəsizliyin təmin olunmasında ümumi cinayətkarlıqla mübarizəyə, eləcə də dövlət təhlükəsizliyinə xüsusi önəm verilir. Dövlət təhlü-

kəsizliyinin təmin olunması isə həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir.

Təhlükəsizliyin təmin olunmasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra – ƏAF) və onun ayrı-ayrı növləri – cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xüsusi rol oynayır. A.V. Kudryavtsev ƏAF-i şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən təmin edən effektiv formalarından biri olduğunu göstərir (8, s.57).

ƏAF-in sadalanan növləri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Cinayət axtarışı ümumi cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəldiyi halda, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat daha çox dövləti cinayətlərlə (dövlətə xəyanət, casusluq və s.) mübarizəyə köklənmişdir. Lakin siyasi axtarışın fəaliyyət dairəsi təkcə bununla bitmir.

Tarixən təhlükəsizliyin təmin olunması ƏAF-i həyata keçirməklə müasir terminlərlə ifadə olunan səlahiyyətli olan hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanlarına həvalə olunur. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da mövcud təhlükə ayıq-sayıqlığı gücləndirən, siyasi axtarışı, kəşfiyyatı şərtləndirən mühüm amil olmuşdur. Bu, ilk növbədə iki dövlət arasında düşmənçilik münasibətləri olan hallara aid idi. O zamanlarda isə düşmən kifayət qədər idi.

Bu məsələlərə dolayı yolla təsir edən bir tarixi prosesə nəzər salaq. Belə ki, e.ə. II minilliyin sonunda İran yaylağı böyük sosial dəyişikliklər, otlaqlar, mal-qara, işçi qüvvəsi uğrunda, digər tayfalar üzərində hegemonluq uğrunda mübarizə ilə əlaqədar müharibələr (həmin zamanlardan başlayaraq açıq və gizli müharibələrə rast gəlinir) və böyük və kiçik tayfa qruplarının yer dəyişməsi dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. Bu mübarizə, müharibələr və ayrı-ayrı tayfaların varlanması, şübhəsiz ki, icmanın təşkilinə həlledici təsir göstərməli idi: tədricən icma demokratiyasını hərbi demokratiya əvəz edir (15, s.41).

Qədim dövrdə dövlətlər arasındakı düşmənçilik münasibətlərinin olması təhlükələrin mövcudluğuna dəlalət edir. Təhlükə isə insanlarda, bütövlükdə cəmiyyətdə və dövlətdə ayıq-sayıqlığı artırır, cinayət axtarışı ilə yanaşı siyasi axtarışı şərtləndirir. Siyasi hakimiyyətin meydana gəlməsi ilə siyasi axtarışın əlamətləri də formalaşmağa başlamışdır. Siyasi axtarış çərçivəsində düşmən dövlətin digər dövlətlərlə hərbi, siyasi, iqtisadi əlaqələri, onlarla əlaqələr yaratmaq niyyətləri və cəhdləri izlənilirdi ki, bu da kəşfiyyatı şərtləndirən mühüm cəhət idi. Kəşfiyyat olan yerdə isə əks-kəşfiyyat mövcuddur.

Təbii ki, həmin zamanlarda cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərinə də dolğun, sistemli yanaşmaya qanunvericilikdə rast gəlinə bilməz, yalnız ayrı-ayrı fraqmentlər şəklində bəzi cəhətlərə (məs., separatçılıqla mübarizədə, məmurlara. əhaliyə nəzarətdə etibarlı şəxslərdən, agenturadan geniş istifadə olunmasına, konspirasiya qaydalarına, verbovkaya – cəlbətməyə) rast gəlinir. Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim zamanlarda da

ƏAF-in bu növlərindən bir çox halda çulğalaşmış şəkildə istifadə olunmuşdur. Hər bir növünün isə öz spesifik cəhətləri mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, istər cinayət axtarışı, istərsə də siyasi axtarış kəşfiyyatla sıx bağlı olan məsələlərdir.

Qədim dövrün hüquqi sənədləri siyasi axtarış çərçivəsində siyasi kəşfiyyatdan istifadə olunmasından, onun nə dərəcədə önəmli olması barədə məlumat verir. Bunu Azərbaycandakı Avesta ilə yanaşı Qədim Hindistandakı Arthaşastradan, Qədim Çindəki traktatlardan və digər dövlətlərin müvafiq sənədlərindən sezmək olar.

Qədim dövrdən başlayaraq cəmiyyətə, vəzifəli şəxslərə, mərkəzi və yerli idarəetməyə nəzarət etmək dövlət başçılarının əsas vəzifələrindən biri olmuşdur. Siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın həmin dövrlərdən meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyildi. Məs., Midiya şahları canişinlərin fəaliyyətinə nəzarət etmək məqsədi ilə vilayətlərə xüsusi adamlar göndərirdilər. Sonuncular satrapdakı vəziyyəti öyrənir və hökmdara məlumat verirdilər. Atropatenada hökmdar katib vasitəsilə əyalət hakiminin işlərinə və davranışına nəzarət edirdi. Təbii ki, bunu öz etibarlı adamları (informatörleri, casusları) vasitəsilə həyata keçirirdi.

Əhəmənilər, bir qədər sonra isə Sasanilər imperiyalarının dövründə “hökmdarın gözləri və qulaqları” adlandırılan nəzarət orqanları fəaliyyət göstərmişdir. Buna bənzər nəzarət formalarına müxtəlif dövlətlərdə və müxtəlif dövrlərdə rast gəlmək olar. Məs., Qədim Hindistanda Arthaşastra traktatında (e.ə. IV-III əsrlər) şahın bir sıra vəzifələri ilə yanaşı əhaliyə nəzarət etmək, casuslardan məxfi məlumatlar əldə etmək vəzifələri göstərilir (5, s.27).

Həmin orqanların meydana gəlməsi ilə siyasi axtarış orqanlarının əsası qoyulurdu. Onların vasitəsi ilə həm də cəmiyyətdə insanların əhval-ruhiyyəsinə nəzarət olunur və bununla da hakimiyyətə qarşı baş verə biləcək mümkün çıxışların qarşısı alınır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin nəzarət orqanları və vəzifəli şəxslər aşkar və qeyri-aşkar üsullarla məlumatlar toplayır və hökmdara çatdırırdı. Onların həyata keçirdiyi vəzifələr isə siyasi axtarışa aid edilə bilər. Bu da qədim dövrdə siyasi axtarışın əlamətlərinin mövcudluğundan xəbər verir. Qədim dövrdə siyasi cinayətkarlara (məs., Qədim Çində) rast gəlinməsi bunu bir daha isbat edir (7, s.93). Həmin dövlət orqanlarının fəaliyyəti müasir dövrdə formalaşacaq siyasi axtarış (siyasi polis, xüsusi xidmət) orqanlarının fəaliyyətini xatırladır və bu mənada onların prototipləri idi.

Bu baxımdan Qədim Azərbaycanda da sözügedən məsələlərin bəzi cəhətlərinə rast gəlmək olar. Qədim və Orta Şərq xalqlarının qədim mədəniyyətinin mühüm hüquq abidəsi olan Avesta qəbilə quruluşundan dövlət quruluşuna keçid dövrünün səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirir. Zərdüştiliyin bu müqəddəs kitablar toplusunda erkən dövlət qurumlarının meydana gəldiyi dövrün ideologiyası əks olunmuşdu. Odur ki, burada rast gəlinən məsələ

lələr həm qəbilə quruluşu, həm də o zamanki dövlətlər (məs., Midiya) üçün səciyyəvi idi.

Avestanın həmin zamanlarda Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ƏAF-ə (onun yuxarıda göstərilən növlərinə) birbaşa və ya dolay yolla aidiyyəti olan ideya və müddəalara rast gəlmək olar. Belə ki, Avestanın bir hissəsi olan Yaşadan görmək olur ki, hərbi rəis qismində çıxış edən hökmdar düşmənin hərəkətlərini müşahidə edirdi (Ардвишур-Яшт, v, 52-54) (10, s.28). Düşmənin hərəkətlərinin müşahidə edilməsi hərbi kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verir ki, bu da o zamanki obyektiv zərurətdən irəli gəlirdi. Çünki düşməyə qalib gəlmək üçün onun haqqında zəruri məlumat toplamaq, niyyətlərini (həm sözün geniş, həm də dar mənasında), əhalisinin hakimiyyətə münasibətini, onun güclü və zəif tərəflərini öyrənmək, saray çəkişmələri, müttəfiqləri və düşmənləri haqqında müəyyən məlumatlara malik olmaq son dərəcə əhəmiyyətli məsələ idi.

Fikrimizcə, sözün geniş mənasında kəşfiyyat dedikdə öz təhlükəsizliyini təmin etmək və silahlı qüvvələr, hərbi əməliyyatlar, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində üstünlüklər əldə etmək üçün düşmən və ya rəqib haqqında məlumatların toplanılması anlaşılır. Dövlətin öz təhlükəsizliyini təmin etməsi isə onu daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq, baş verə biləcək terror-təxribat aksiyalarının qarşısını almaq, pozucu qüvvələri zərərsizləşdirmək anlamına gəlir. Daxili sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmədən, dövlətə qarşı yönəlmiş xarici təhdidlərin, təxribat-pozuculuq əməllərinin qarşısını almadan, başqa dövlətə qarşı iş aparmaq mümkün deyil (9, s.8). Dar mənada isə kəşfiyyat ƏAF-ın ayrı-ayrı növləri ilə bağlı dövlət fəaliyyətidir.

Bu baxımdan tarixi məsələlərə nəzər salaq. İbtidai icma quruluşunun qəbilə icması və hərbi demokratiya mərhələsindən başlayaraq ƏAF-ın ayrı-ayrı əlamətləri, metod və vasitələri meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etmişdir. Sinifli cəmiyyət və dövlət formalaşan zamanlarda dövləti cinayətlərin digər cinayətlərdən fərqləndirilməsi, həmin zamanlarda geniş vüsət almaqda olan ərazi uğrunda müharibələr, hərbi yürüşlər dövlətlər üçün ciddi təhlükələr yaradır, ərazini müdafiə etmək, düşməyə qalib gəlmək, taxt-tacı qorumaq, dövlət çevrilişlərinin qarşısını almaq, separatçılıqla mübarizə aparmaq üçün onları zəruri tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Belə tədbirlər sırasında axtarış fəaliyyəti xüsusi önəm kəsb edirdi.

Cinayət axtarışı baxımdan axtarış ifadəsi ilə naməlum cinayətkarların müəyyən olunmasına və ya gizlənmiş cinayətkarların aşkar olunmasına yönəlik qeyri-prosessual xarakterli xüsusi tədbirlər anlaşılırsa, siyasi axtarışın dairəsi daha genişdir.

Siyasi axtarış dedikdə milli maraqlar rəhbər tutulmaqla mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq düşüncə tərzi və fəaliyyəti dövlət quruluşu üçün real və ya potensial təhlükə kəsb edən şəxsləri xüsusi strukturlar tərəfindən

aşkar və qeyri-aşkar üsullarla müəyyən edən fəaliyyət anlaşılır. Təbii ki, belə şəxslərin arxasında müəyyən dövlət (dövlətlər) və siyasi dairələr dura bilər. Siyasi axtarışla səlahiyyətli dövlət orqanları və şəxslər milli təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi ilə aşkar və qeyri-aşkar üsullarla lazımi məlumatlar toplayaraq müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Siyasi axtarışın mühüm vəzifələri sırasında dövləti cinayətlərin, saray çevrilişlərinin xəbərdar edilməsi, qarşısının alınması, hazırlanan və ya törədilən bu növ cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, törədənlərin axtarılıb tapılması daxildir. Lakin siyasi axtarışın fəaliyyət dairəsi bununla bitmir. Bu fəaliyyət çoxşaxəli və genişdir. Siyasi axtarış çərçivəsində siyasi nəzarət qaydasında şübhəli şəxslər, şübhəli yığnaqlar, şübhəli yazışmalar aşkar olunur, zərurət yarandıqda düşməne dezinformasiya verilir, dövlətin gizli düşmənləri müəyyən olunur. Bunların bəzilərini aşağıdakı tarixi məsələlərin araşdırılmasından sezmək olar.

Sözün geniş mənasında kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat ƏAF-in növləri olmaqla yanaşı, dar mənada siyasi axtarışın bir hissəsidir. Çünki təbiət etibarını ilə siyasi axtarış əhəmiyyətli məlumatların toplanılmasını özündə ehtiva edir. Kəşfiyyat məlumatın toplanılmasına yönəlik fəaliyyətdir. Onun toplanılması isə axtarış şərtləndirir. Başqa sözlə desək, kəşfiyyat dedikdə öz təhlükəsizliyini təmin etmək və silahlı qüvvələr, hərbi əməliyyatlar, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində üstünlüklər əldə etmək üçün düşmən və ya rəqib haqqında məlumatların toplanılması anlaşılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət axtarışında olduğu kimi siyasi axtarışda da kəşfiyyatdan (siyasi kəşfiyyatdan) geniş istifadə olunur. Bu yönümdə siyasi məsələlər üzrə məlumatlar toplanılır və lazımi ünvana göndərilir. Kəşfiyyat məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə oluna bilər. Bu, ilk növbədə casuslardır. İstər qədim dövrlərdə, istərsə də müasir şəraitdə belə mənbələrdən biri də məktublarnın açılıb yoxlanılmasıdır. Bunlar siyasi axtarış xarakterizə edən əsas cəhətlərdir. Həmin dövrdə ayrıca bir qurum kimi xüsusi xidmət orqanları olmadığından bu funksiyaları müəyyən vəzifəli şəxslər həyata keçirirdi.

Qədim Hindistanda Kautilyanın Təlimat xarakterli Arthaşastrasının 135 və 136-cı Bölmələri düşmənin imkanları, yeri, zamanı, qüvvəsi və zəifliyi yürüşə başlamaq üçün əlverişli məqam olduğundan bəhs edir ki, bu da birbaşa kəşfiyyata aid olan məsələdir. Burada göstərilir ki, yürüşdə qələbə qazanmaq istəyən özünün və düşmənin gücünü və zəif tərəflərini, imkanlarını, yürüşə başlama yeri və zamanını, arxa cəbhədə həyəcanları, insan və əmlak itkisini, fayda əldə edəcəyini və müxtəlif növ təsadüfləri öyrənib və nəzərə alıb yürüşə başlamaq barədə qərar verməlidir, əks təqdirdə başlamamalıdır. Sənədin digər bölmələrində xarici və daxili təhlükələrdən, daxili və xarici düşmənlərdən, müharibə zamanı düşməni məhv etmək üçün istifadə olunan məxfi tədbirlərdən bəhs olunur (20).

Tarixi faktlar Atropatenada da kəşfiyyat məsələsinə xüsusi diqqət verilməsini göstərir. Kiçik Midiyanın və Atropatenanın banisi olmuş Atropat məşhur qauqamel döyüşü ərəfəsində fars şahı tərəfindən göndərilmiş süvari kəşfiyyata komandanlıq etmişdir (3, s.51). Göründüyü kimi, bu tarixi fakt həmin zamanlarda göstərilən dövlətlərdə süvari kəşfiyyatın olduğuna, həm də Atropatın kəşfiyyatı mükəmməl bilməsindən şəhadət verir. Əks təqdirdə bu məsul vəzifə ona tapşırılmazdı.

ƏAF və onun növləri zamanın, quruluşun, tarixi şəraitin xüsusiyyətlərinə uyğunluğu kontekstində araşdırılmalıdır. Bu baxımdan müasir dövrdən fərqli olaraq qədim dövrdəki kəşfiyyatı ibtidai kəşfiyyat adlandırmaq məqsədmüvafiqdir. Təsadüfi deyil ki, kəşfiyyatçıya, həm də əməliyyatçı deyilir. Kəşfiyyatçının dəyərli məxfi məlumatları yüzlərlə, minlərlə insanın həyatını xilas edə bilər. Düşmənin hansı istiqamətdə hücum edəcəyi barədə məlumat, hansısa ölkənin nüvə proqramı haqqında məlumat bu qəbildən olan misallara aid edilə bilər.

Kəşfiyyat özü də şaxələndir. Onun tərkibində siyasi kəşfiyyatı, xarici kəşfiyyatı, hərbi kəşfiyyatı və s. fərqləndirmək olar. Siyasi kəşfiyyata gədikdə isə xarici dövlətin daxili və xarici siyasəti haqqında məlumatların əldə olunmasına yönəlik fəaliyyət anlaşılır. Siyasi axtarışın məqsəd, vəzifə və metodları həm də əks-kəşfiyyatı xatırladır. Hər ikisinin əsas məqsədlərindən biri baş verə biləcək cinayətin (sözün geniş mənasında təhlükələrin) qarşısını almaqdır.

Siyasi axtarışdan danışırkən siyasi kəşfiyyatın rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bütün tarixi dövrlərdə dövlətlərin xarici siyasətində dinc və müharibə şəraitində siyasi kəşfiyyat son dərəcə önəmli rol oynamışdır. Bu kəşfiyyat vasitəsilə dost və düşmən dövlətlər, müəyyən addım atılarkən ona dəstək verəcək və ya əleyhinə çıxacaq dövlətlər, bu və ya digər vəziyyətdə dəstək ala biləcək və ya ala bilməyəcək neytral mövqedə olacaq dövlətlər müəyyən olunur və həm regionda, həm də qlobal miqyasda bütün amillərin təhlili əsasında xüsusi xidmətin maraq dairəsində olan siyasi proqnozlar verilir və buna uyğun olaraq müvafiq fəaliyyət həyata keçirilir.

Əks-kəşfiyyata gədikdə isə xüsusi dövlət orqanları, bölmələri və ya müasir dövrdə icra hakimiyyəti xidmətləri (xüsusi şöbələri) tərəfindən digər dövlətlərin və antihökumət təşkilatlarının müvafiq orqanlarının kəşfiyyat (casusluq) fəaliyyətinin qarşısının alınmasına yönəlik fəaliyyət anlaşılır. Əks-kəşfiyyatla məşğul olan təşkilatlar çox zaman dövlət təhlükəsizliyi, izləmə, asayişin mühafizəsi və s. istiqamətlər üzrə bir sıra qarışıq funksiyaları (məs., terrorçuluqla mübarizə) icra edirlər.

Qədim dövrdə ən təhlükəli cinayətlər sırasında dövlətin daxili təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlərlə yanaşı onun xarici təhlükəsizliyinə, dövlət quruluşunun əsaslarına qəsd edən cinayətlər dururdu. Həmin zamanlarda xarici təhlükəsizlik dövlət üçün xüsusi önəm kəsb etmişdir. Təsadüfi deyil ki,

həmin dövrlərdə dövlətə xəyanət, casusluq, silahlı qiyam, dövlət başçısına sui-qəsd, dövlət sirrini yayma və s. kimi cinayətlərə rast gəlinir.

Onların bir çoxu müasir dövrün cinayət qanunvericiliyində dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlər bölməsində təsbit olunmuşdur. Məs., AR CM-nin 274-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş dövlətə xəyanət dedikdə dövlətin suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına, dövlət təhlükəsizliyinə və ya müdafiə qabiliyyətinə zərər vuran şəxsin (vətəndaşın) düşmən tərəfinə keçməsi, casusluq etməsi, dövlət sirrini xarici dövlətə verməsi, dövlətə qarşı düşmənçilik fəaliyyəti aparmaqla xarici dövlətə, təşkilata və ya onların nümayəndələrinə kömək etməsi anlaşılır. Casusluq cinayətini nəzərdə tutan AR CM-nin 276-cı maddəsinin obyektiv cəhəti isə dövlət sirri olan məlumatların xarici dövlətə, xarici təşkilata və ya onların nümayəndələrinə verilməsi, yaxud vermək məqsədi ilə oğurlanması, toplanması və ya saxlanması, habelə xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanlarının tapşırığı ilə dövlətin təhlükəsizliyi zərərinə olaraq istifadə etmək üçün sair məlumatların verilməsi, vermək məqsədi ilə oğurlanması və ya saxlanması üzrə hərəkətlərdən ibarətdir. Göstərilən müddələrin təmsalında siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın çulğalanmış şəkildə mövcudluğunu sezmək olar.

Bu da onu göstərir ki, siyasi axtarış siyasi səbəblərlə bağlı olan cinayətçilik özündə ehtiva edir. Bununla belə siyasi proseslər ictimai həyatın bir çox sahələrinə (ilk növbədə sosial, iqtisadi sahələrinə) nüfuz etdiyindən və bu sahələr arasında sıx əlaqə olduğundan onları da siyasi axtarış dairəsinə aid etmək olar. Bu xüsusda iqtisadi təhlükəsizliyi, maliyyə təhlükəsizliyini qeyd etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi xarakterli cinayətlər dövlətin əsaslarına qəsd etdiyindən digər cinayət növləri qədər təhlükəlidir. Siyasi axtarış çərçivəsində qədim dövrlərdə yuxarıda göstərilən cinayətlərlə mübarizədə onların qarşısı alınır, törədənlər axtarılıb tapılır, cinayətdə iştirak edən şəxslər müəyyən olunurdu.

Fikrimizcə, siyasi axtarışın siyasi normalarla əlaqəli olduğunu və onların pozulmasından irəli gəldiyini də qeyd etmək yerinə düşər. Bu xüsusda siyasi normalar cəmiyyətin siyasi həyatını, siyasi proseslərin iştirakçıları kimi hüquq subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən davranış qaydalarıdır. Bu normalarla tənzimlənən ictimai münasibətlərin subyektləri qismində dövlət, dövlət hakimiyyəti, dövlət orqanları, vətəndaşlar, onların siyasi təşkilatları çıxış edirlər (11, s.71).

Bu xüsusda nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq, həm siyasi hakimiyyətin aləti, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafının mühüm bir amili kimi çıxış edir (4, s.8). Siyasi axtarış kontekstində hüquq normalarının siyasi normalarla əlaqəsi həm də ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin siyasi həyatının, eləcə də siyasi-iqtisadi proseslərin təhlükəsizliyini hüquq normaları mühafizə edir. Bu, həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir.

Hüquq və siyasətin orqanik surətdə əlaqədə olmasının şəhadəti qismində onların bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsi çıxış edir (11, s.71). Cəmiyyətin siyasi həyatı və siyasi-iqtisadi prosesləri üçün ciddi təhlükə yaradan hallar isə kriminallaşdırılaraq onlarla mübarizə aparılır.

Siyasi axtarışla şübhəli əcnəbilər və ölkə təbəələri, təhlükəli və vahimə yaradan şayiələr yayanlar, şübhəli yığınaq və iclaslar aşkar olunur, siyasi işlər üzrə axtarış həyata keçirilir, cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi izlənilir (bu, hakimiyyətə qarşı baş verə biləcək mümkün çıxışların qarşısını almağa imkan verir), poçt ilə göndərilən şübhəli yazışmalara (perlyüstrasiya – məktubların açılıb oxunması) nəzarət olunur, dövlətin həqiqi gizli düşmənləri aşkar olunur, siyasi cinayətlərlə mübarizə aparılır. Siyasi axtarışa düşmən və ya qonşu dövlətlərin hərbi-siyasi fəallığı, fəaliyyəti də aid ola bilər. Hakimiyyət, hökumət əleyhinə çıxışların qarşısının alınması da siyasi axtarışa aid məsələdir.

İbtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə siyasi səciyyə daşıyan bir sıra dövləti cinayətlər meydana gəldi. Bunlara şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə (dövlətə) xəyanət, hakim dinə qarşı edilən cinayətlər (Qədim Avestada), ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlik cinayətlər, nomların müstəqillik uğrunda mübarizələri (Qədim Misirdə), əlahəzrəti təhqiretmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Bu cür cinayətlər dövlətin əsaslarına qəsd etdiyindən hakimiyyət onlara xüsusi diqqət yetirir və ciddi mübarizə aparırdı. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlər törədildikdə cinayət təqibi dövlətin təşəbbüsü ilə başlanır, həmin cinayətləri törədənlər edam olunur, üstəlik ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdı. Məs., Qədim Misirdə firon dövləti cinayətlərlə, ona qarşı sui-qəsdlərlə bağlı məxfi işlərə baxmaq üçün etibarlı şəxslərdən fəvqəladə məhkəmə kollegiyası təyin edə bilərdi. XXI sülalənin fironu Xarixonun dövründə ordu rəisinin (o, fironun oğlu idi) nekropolun mirzəsinə, saray təsərrüfatını idarə edənə göndərdiyi məxfi məktublarına əsasən güman etmək olar ki, şah evinə aid xüsusi vacib işlərə dair gizli məhkəmə və istintaq olurdu (12, s.33).

Qədim dövrdən başlayaraq dövlət başçısının mühafizəsi ilə məşğul olan qurumlar meydana gəlir. Məs., Arthaşastrada xüsusi olaraq şahın mühafizəsindən bəhs olunur, Qədim Misirdə isə şahın şəxsi qvardiyasına rast gəlinir, bu da şahın təhlükəsizliyini təmin etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Güman etmək olar ki, onlar da siyasi axtarış funksiyasını həyata keçirirdi.

Arthaşastrada ikili siyasət zamanı sülh və müharibə haqqında danışılır. Ayrıca bölmədə düşmənin imkanları, yerləşdiyi ərazisi, gücü və zəif tərəfləri, yürüşə başlamaq üçün münasib vaxtın seçilməsi haqqında məlumatların vacibliyinə aid müddəalara geniş yer verilir ki, bu da kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərini şərtləndirir.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim zamanlarda dövlət daxildə dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dövləti (siyasi) cinayətlərlə mübarizəni öz üzərinə götürmüşdür. Bundan əlavə, dövlət separatçılıqla mübarizə aparır (Qədim Şərqlə ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda, Maurya imperiyası dövründə Hindistanda separatizm təzahürləri geniş yayılmışdı), əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, məmurların onlara, onların məmurlara, sonuncuların və əhalinin həm də dövlət başçısına münasibətinə və davranışına nəzarət edirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdir. Sonrakı dövrlərdə isə siyasi axtarışın dairəsi daha da genişlənərək şübhəli əcnəbilərə, şübhəli yığınlara, şübhəli yazışmalara nəzarət daxil edilmişdir. Bu gün də separatçılıq meylləri mövcud olduğundan onların vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınması xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da siyasi axtarışın nə dərəcədə önəmli olduğunun göstəricisidir.

Dövlətçilik formalaşan zamanlarda axtarışın əsas istiqamətlərindən olan siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat ilk addımları atırdı. Əsası qədim dövrdə qoyulmuş və o zamanki hüquq abidələrində öz əksini tapmış bu istiqamətlər üzrə mənbələrdə qıtlıq onların əsasən məxfi xarakter daşımından, bir çox halda isə şifahi göstərişlər şəklində olduğundan irəli gəlir. Məlumatların qıtlığı və natamamlığı bu məsələdə tam mənzərə yaratmağa imkan vermir. Buna rəğmən mövcud müddəalar və məlum tarixi faktlar əsas götürülməklə ƏAF-in sözügedən növləri barədə bəzi mühüm cəhətləri və həqiqəti üzə çıxarmaq mümkün olmuşdur.

Digər dövlətlərdə olduğu kimi, Qədim Azərbaycanda da dövlətçilik formalaşan zamanlarda hüquq qaydasının mühafizəsinə və dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Deyilənləri eyni ilə, həm də digər Qədim Şərqlə dövlətlərinə aid etmək olar. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycana aid hüquq mənbələrinin qıtlığı həmin dövrdə ƏAF sferasında tam mənzərə yaratmağa imkan verməyə də o zamanki müəyyən tarixi faktların timsalında təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş müəyyən fəaliyyətə və bu fəaliyyətlə bağlı bəzi məsələlərə rast gəlinir. Yalnız mövcud mənbələr (tarixi və hüquq ədəbiyyatında rast gəldiyimiz tarixi faktlar, onların təhlili və tutuşdurulması) əsasında müəyyən mülahizələr yürütmək mümkündür.

Fikrimizcə, mövcud boşluqların doldurulmasına zərduştilyin qanunlar toplusu olan Avesta, Assuriya yazıları və arxeoloji abidələr, eləcə də sonrakı araşdırmalar və təhlillər müəyyən qədər köməklik göstərir. Əldə etdiyimiz tarixi faktların təhlili, onların digər hadisələr və proseslərlə əlaqədə götürülməsi, həmin dövrün təsiri altında və kontekstində baxılması və qiymətləndirilməsi ilə bu boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, hələ qədim dövrdə cinayət axtarışı ilə bəhəm siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məlum olmuş və bunlardan geniş istifadə olunmuşdur. Bunun üçün o zamanki hərbi yürüşlər zamanı rast gəlinən ayrı-ayrı tarixi epizodlara nəzər salmaq kifayətdir.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim dövrlərdə, demək olar ki, bütün xalqlarda hakimiyyət uğrunda mübarizə, onu qoruyub saxlamaq, təhlükə yarada biləcək hallarla mübarizə aparmaq, rəqibləri zəiflətmək və hətta məhv etmək və s. hallar geniş yayılmışdı. Bu mübarizədə məxfi məlumatların və fəaliyyətin xüsusi rolu olmuşdur və bu yönümdə xüsusi üsullardan, müxtəlif agentura növlərindən istifadə olunmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan ərazisində məskən salmış media tayfaları da tarixin həmin mərhələsində idi. Hələ e.ə. VIII əsrin 20-ci illərində xarici düşmən dövlətlərin Azərbaycan ərazilərində mövcud olan dövlətlərə qarşı məqsədyönlü fəaliyyəti diqqəti çəkir. Həmin zamanlarda Urartu şahı I Rusa Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin işlərinə qarışır, separatçı ruhlu ayrı-ayrı media hökmdarlarına köməklik göstərirdi. Bunu o zaman üçün geniş şəbəkəli yüksək dərəcəli kəşfiyyətə malik olan assuriyalılar diqqətlə izləyirdilər. Müxtəlif nəşrlərdə dərc olunmuş assuriya agentlərinin çoxsaylı məlumatları bunu deməyə əsas verir (2, s.74).

O zamanki ƏAF-in əlamətləri təhlükəsizliyin təmin olunması ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdə - cinayət törədən şəxs, şahidlərin müəyyən olunmasında, axtarılıb tapılmasında, bu barədə zəruri məlumatların toplanması və çatdırılmasında, istər cinayət axtarışında, istərsə də ƏAF-in digər növlərində (siyasi axtarışda – separatçılarla, üsyanlarla mübarizədə, əhalinin əhval-ruhiyyəsinin nəzarətdə saxlanılmasında) casuslardan, hərbi sferaya aid əməliyyatlar keçirilərkən (hərbi yürüşlər, ərazi yadellilərdən qorunarkən) kəşfiyyət və əks-kəşfiyyətdən geniş istifadə olunmasında öz təzahürünü tapmışdır. Bu xüsusda rəsmi (aşkar) və qeyri-rəsmi (qeyri-aşkar) məlumatların əldə edilməsi son dərəcə önəmli idi. Həmin dövrlərdə belə məlumatların çatdırılmasında əhəmiyyətli mühüm rol oynayırdı.

Eyni zamanda həmin dövrlərdə mərkəzi hakimiyyəti bu növ zəruri məlumatlarla təmin etmək məqsədi ilə yerlərdə müvafiq qurumlar, təhlükəsizliyə və sabitliyə görə məsul olan şəxslər (məs., Media və Atropatena dövründə Azərbaycanda şəhər hakimi və onun köməkçisi, yerlərdə isə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi olan katib) fəaliyyət göstərmiş, dövlət başçısı isə belə mühüm məsələlərə nəzarət etmişdir. Məs., katibin səlahiyyətlərinə nəzər saldıqda onun siyasi axtarış funksiyasını yerinə yetirməsi diqqəti çəkir. Belə ki, o, hökmdar tərəfindən əyalət hakiminin işlərinə və davranışına göz qoymalı, hakimin öz səlahiyyət həddini aşmamasına nəzarət etməli və apardığı müşahidələr barədə vaxtaşırı hökmdara məlumat verməli idi. Hakimlərin fəaliyyətinə hökmdarın özünə yaxın şəxslərin içərisindən təyin edilən müfəttiş-məmurular da nəzarət edirdilər. Polis funksiyalarını yerinə yetirən xəbərgəzdirlər və mühafizəçilər isə dövlətin hər yerində fəaliyyət göstərirdilər (4, s.17).

Çində də (çjou dövründə - e.ə. XI-III əsrlərdə) dövlət başçısı olan vanın xüsusi tapşırıqlarını yerinə yetirən xüsusi etibarlı şəxslər fəaliyyət göstər-

mişdir. Burada sensor orqanlarında imperatorun etibarlı adamları olan məmurlar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə imperatorun “gözləri və qulaqları” olmaqla dairədə bütün vəzifəli şəxslərə, onların etibarlılığına nəzarət edir, imperatorun tapşırığı ilə sui-qəsd və digər dövləti cinayətləri araşdırardılar.

Qədim dövrdə müharibə şəraitində məlumatlandırılanların rolu son dərəcə əhəmiyyətli idi. Onların xidmətindən geniş istifadə olunurdu. Belə ki, e.ə. 30-cu illərdə Atropatənadan geri çəkilən romalılar ölkəyə daxil olduğu yolla geri qayıtmırdılar. İ.Əliyev qeyd edir ki, hansısa şəxsiyyət və ya şəxsiyyətlər vasitəsilə xəbərdar edilmiş Antoni öz qoşununu müasir Marağadan şərqə doğru yönəltdi. Əks təqdirdə o, qoşununun məhv olması təhlükəsi ilə üzləşə bilərdi (3, s.96).

Ədəbiyyatda belə bir fərziyə irəli sürülür ki, romalılar geri çəkilərkən çox vaxt onlara tanınmış parfiya sərkərdəsi Mones kömək edərmiş. Bunun səbəbi isə sonuncunun IV Fraatin qəzəbindən qaçarkən Antoninin ona göstərdiyi qonaqpərvərliyin nəticəsi idi. Özünü Antoninin qarşısında borclu sayan Mones ona belə köməklik göstərməklə öz minnətdarlığını bildirirdi. Bu fərziyədən həm də belə qənaətə gəlmək olar ki, Antoni Monesə qonaqpərvərlik göstərməklə əslində onu öz tərəfinə cəlb edərək dəfələrlə köməyindən istifadə etdi (3, s.96).

Göründüyü kimi, qədim dövrlərdə cəlb etmədən (verbovkadan) bir üsul kimi istifadə olunurdu. Qədim Hindistanda Kautilyanın Arthaşastrasında (sənəddə) təsvir olunan məsələlərdən biri də cəlb etmə (verbovka) idi. Müddəalardan biri tapşırıq xarakteri daşıyırdı. Göstərilir ki, meşədə meşə sakinlərini, meşə tayfalarının nümayəndələrini, adamayovuşmazları casus etmək lazımdır. Onlar çevik olmalı, düşmən tərəfdə baş verənlər barədə məlumat toplamaq üçün casus şəbəkəsi yaratmalı idi. Göründüyü kimi, burada həm də kəşfiyyət məsələlərinə də rast gəlinir.

Bu sənəd təkcə vəzifəli şəxslərə deyil, şəhər və kənd sakinlərinə, şah övladlarına da nəzarətin vacibliyini bildirirdi. Burada insanların əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsinə yönəlmiş müddəalara da rast gəlmək olar. Sənəddə o da vurğulanır ki, ölkədə sadıq və satqınlığa meyilli insanlar üzə çıxarılmalıdır. Göstərilir ki, casuslar yığında, izdihamda danışılan məsələlərdən ağəh olmalı idi. “Qoy adamayovuşmaz, saqqalı və ya hörülmüş hörüklə casuslar onların (insanların – E.N.) razı və narazı olduqlarını öyrənsinlər”. Bu müddəə həm də həmin zamanlardan konspirasiyanın məlum olduğunu göstərir. ƏAF-in bütün növləri üçün xarakterik olan konspirasiya tədbirləri siyasi axtarışı müşayiət edirdi.

ƏAF sahəsi öz konspirallığı və məxfiliyi ilə səciyyələndiyindən (konspirasiya qaydalarına hələ qədim dövrlərdə rast gəlinir) bu sahə üzrə yetərinə tarixi sənədlərə rast gəlmək olmur. Bu da bu spesifik fəaliyyət növünü həyata keçirən orqanlar barədə lazımı məlumat əldə etməyə, son nəticədə bu isti-

qamətdə tam mənzərə yaratmağa imkan vermir. Bununla belə müəyyən tarixi sənədlər əsasında müəyyən qədər vəziyyəti araşdırmaq mümkün olmuşdur. Belə ki, Kautilyanın Arthaşatrasına şifrələnmiş məlumatlar da məlum idi. Casus qrupuna daxil olan şagird yazılı ifadələrlə casusların məlumatlarını ötürməli və bu qruplar bir-birini tanımamalı idi.

Arthaşastrada siyasi axtarışa aid bir çox digər məsələlərə də rast gəlmək olar. Burada konspirasiya ilə yanaşı, məxfi agentlərin təyini və tətbiqi, qruplaşdırılması, onlardan geniş istifadə olunması, məktub vasitəsi ilə şifrələnmiş məlumat vermə, cəlbətmə (verbovka), bütün əhaliyə (vəzifəli şəxslərdən tutmuş şəhər və kənd əhalisinə qədər) nəzarət, onların əhval-ruhiyyəsinin öyrənilməsi, sağlığın həm düşmənlərdən, həm də yaxınlardan qorunması, qalib gəlmək üçün ikili siyasətin aparılması, xarici və daxili təhlükələr, onların aşkar edilməsi, xarici və daxili düşmənlərlə əlaqədə olan şəxslər, məxfi tədbirlərlə düşmənin məhv edilməsi məsələləri yer almış, müharibənin aparılmasının müxtəlif üsullarından (o cümlədən, hiyləgərliklərdən) bəhs olunmuşdur.

Qədim dövrdə konspirasiya ilə bahəm məxfilik təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən məsələlərdən biri olmuşdur. ƏAF daxilində öz məxfiliyi ilə səciyyələnən xüsusi tapşırıqlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə dövləti cinayətlərdən biri dövlət sirrini yayma cinayəti idi. Bir tərəfdən, məxfi məlumatlar müxtəlif üsullarla əldə oluna bilər (müşahidə, içki və s.), digər tərəfdən, belə məlumatların məxfi saxlanması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunurdu. Bununla əlaqədar maraqlı bir misal diqqəti çəkir. Eramızdan əvvəlki dövrdə Qədim Yunanıstanda Sirakuza hökmdarları başqa yerə məlumat göndərəndə belə bir metoddan istifadə edərək: çaparı başını qırıxdırır, informasiyanı ora yazır və tüklənənə qədər gözləyir, sonra isə həmin ünvana göndərərək və bununla məxfilik təmin olunurdu.

Konspirasiya və məxfilik ƏAF-in təbiətindən irəli gələrək onun əsasını təşkil edir. Məhz həmin dövrlərdən konspirasiya ideya və prinsiplərinin, konspirasiya təcrübəsinin meydana gəlməsi baş verir. Hökmdar (öz elçiləri vasitəsilə) məxfi məsələlərdə ona sədaqətlə xidmət edəcəyi barədə xüsusi andiçmə tələb edərkən öz agentlərinə müvafiq tapşırıqlar verirdi. Bunu edərkən məxfi hərəkətlərin məqsədi (məs., kimisə qətlə yetirmək) bildirilir, qarşı tərəfin etibarını qazanmaq, konspirasiya qaydalarına əməl etmək və s. tapşırıqlar verilir, mükafat (xüsusi imtiyazlar) vəd edilirdi.

Danışılan məsələlər arasında bir əlaqənin olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, qeyri-aşkar fəaliyyət çərçivəsində məxfi məlumatların çatdırılmasında cəlb edilmiş (verbovka olunmuş) şəxslərdən istifadə olunurdu.

Göründüyü kimi, zəruri məlumat əldə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə olunurdu. Bu baxımdan müvafiq quruma daxil edilmiş agentin rolu son dərəcə böyükdür. Bu xüsusda siyasi polisə xidmət edənlər sırasında provokatorları, informatorları və s. göstərmək olar. Siyasi provokatorları iki

qrupa bölmək olar: hökumət əleyhinə birliklərin tərkibinə daxil olmuş (edilmiş) polis agentləri və polis tərəfindən cəlb edilmiş (verbovka olunmuş) hökumət əleyhinə birliklərin üzvləri.

Cəlbətmə ilə əlaqədar bir tarixi məqama da toxunmaq yerinə düşər. Makedoniya hökmdarı Kiçik və ya Böyük Midiyaya (bu, gələcək Atropatena olan Kiçik Midiya deyildi) yürüşə başlayan zaman satraplar içində özünə müttəfiqlər də tapmışdır. Atropat İsgəndəri sədaqətli olacağı barədə əmin etmiş və bunun üçün sübutlar da təqdim etmişdir. Bu baxımdan e.ə. 328-ci ildə onun Midiyanın satrapı vəzifəsinə bərpa olunması təsadüfi hal deyildi. Nəticədə Atropat istilaçıların Atropatena ərazisinə daxil olmasına imkan vermədi (3, s.54). Atropatın bu addımı real vəziyyətin, İsgəndərin gücünün düzgün qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi.

İ.Əliyev yazır ki, qauqamel döyüşündən sonra Əhəməni satrapı Atropatla III Dərya (e.ə. 336-330-cu illərdə şahlar şahı idi) arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə olduğu məlum deyil. Lakin ehtimal etmək olar ki, onlar arasında münasibət pozulmamışdı, çünki III Dərya Midiyaya qaçmışdır. O, burada yeni qoşun toplamaq niyyətində idi və bu işdə müəyyən uğurlar da qazandı. Midiyada o, kadusilərin və skiflərin köməyini gözləyirdi. Həmin zaman Atropat və onun müttəfiqləri III Dəryanı dəstəkləyirdi. Lakin o zamanki satraplar öz müstəqilliyini nümayiş etdirir, əhalini qarət edirdilər (3, s.47).

Bir qədər sonra isə vəziyyət dəyişdi. Atropat və onun müttəfiqləri III Dəryanı dəstəkləməkdən imtina etdilər. Sonuncu Ekbatanı tərk edib monarxiyanın şərq əyalətlərinə qaçır və bir qədər sonra vəfat edir. Böyük ehtimalla İsgəndərin Midiyaya hücumu zamanı Atropat ona öz loyallığını sübut edə bilmişdir. Mühüm cəhət ondadır ki, Ekbatan yunan-makedonlulara müqavimət göstərmədi və ələ keçirilmiş fars xəzinəsi də buraya gətirildi. Ehtimal etmək olar ki, bütün bunlar bir zəncirin həlqəsidir ki, bu da İsgəndərin tərəfinə keçmiş Atropatın siyasətinin dəyişməsindən xəbər verir. Bu, həm də Atropatın İsgəndərin tərəfinə keçməsində sonuncunun məharətlə onu öz tərəfinə cəlb etməsinin göstəricisidir. Təsadüfi deyil ki, o, e.ə. 328-ci ildə əvvəlki vəzifəsinə bərpa olundu (3, s.47).

Bu cür tarixi hadisələr müəyyən mülahizələr yürütməyə əsas verir. Belə ki, İsgəndər müharibə ərəfəsində kəşfiyyət sayəsində qarşı tərəf barədə lazımı məlumat toplayıb şahlar şahının Atropatla və kadusi və skiflərlə müttəfiq olduğunu bilmişdir. Midiya İsgəndər üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən III Dərya ilə Atropat və adı çəkilən tayfalarla münasibətin korlanmasına, satrapı öz tərəfinə cəlb etməsinə və bununla da qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdir. Digər bir tərəfdən nəzər salsaq görmək olar ki, Atropat yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirə bilmiş və İsgəndərin tərəfinə keçmişdir. Atropatın İsgəndərin tərəfinə keçməsində onun kəşfiyyəti də mühüm rol oynamışdır.

Başqa bir tarixi fakt. Şərq vilayətlərində səlahiyyətli canişin və roma ordusunun baş komandanı vəzifəsində Roma sərkərdəsi Lukullu əvəz etmiş Qney Pompey Ermənistanla müharibəyə hazırlıq çərçivəsində parfyanlarla ittifaq bağladı. Sonuncular Ermənistanla müharibəyə başlamalı idi. Yeni baş komandan II Tiqranın oğlu Kiçik Tiqranı atasına qarşı qaldırırdı (sonuncu hələ e.ə. 67-ci ildə atasına qarşı üsyan etmişdir). Parfiya şahı III Fraatın qızı ilə evlənmiş Tiqran Ermənistanla parfiya qoşunlarını çağırdı və onlar Ermənistanla soxularaq Artaxatı mühasirəyə aldı (3, s.87). II Tiqran darmadağın edildikdən sonra parfyanlar narazı ünsürləri öz ətrafına toplayaraq Romaya zidd müstəqil siyasət yürüdən qüvvəyə çevrildilər (3, s.88-89).

Qədim zamanlarda baş verə biləcək qiyam barədə vaxtında məlumat verilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Belə ki, e.ə. IV əsrin II yarısında Midiya hökmdarı “Yuxarı satraplıqlar” üzərində hakimiyyət iddiasında olan, bütün İrani özünə tabe etməyə səy göstərən Yuxarı satraplıqların baş komandanı satrap Pifonla öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışan qalan şərqi iran satraplıqlarının koalisiyası arasında şiddətli mübarizə gedirdi. O, Böyük Friqiyanın satrapı, Asiyanın baş komandanı olan və orada (Asiyada – E.N.) tək hakimiyyətliliyə can atan Antiqonun əleyhinə getdi. Narazı olanları öz ətrafında toplayan Pifon qoşunda qiyam hazırladı, lakin vaxtında məlumatlandırılmış Antiqon bunun qarşısını aldı və onu edam etdi (3, s.66).

Atropatenanın paytaxtlarından biri olan Fraaspanı qısa bir zamanda ələ keçirmək istəyən Antoni karvanı öz canişini Oppi Stianın iki leqionunun və köməkçi dəstələrin mühafizəsi altında saxlamaq qərarı verərək özü irəliyə getdi. Vaxtı ilə Plutarxın da qeyd etdiyi kimi, bu, kobud taktiki səhv idi. İ.Əliyev qeyd edir ki, Antoninin bu səhvindən onun düşmənləri istifadə etdi. IV Fraatın komandanlığı altında mobil parfyan ordusu (onların içində atropaten süvariləri də olmuşdur) roma ordusunun hərəkət istiqaməti barədə məlumat alan kimi tezliklə onların izinə düşdülər. Mühasirəyə alınmış Fraaspanın köməyinə gələn Fraat Oppi Stianın dəstələri barədə məlumatlanaraq güclü süvari dəstə göndərdi. Sonuncu Stianı mühasirəyə alaraq 10 min roma əsgərini məhv etdi (3, s.94).

ƏAF baxımından bu tarixi epizodun mühüm aspektlərinə nəzər salmaq. Diqqəti çəkən bir neçə məsələni qeyd etmək lazımdır. Birincisi, düşmən tərəfin hərəkətləri izlənilir. Məhz bunun nəticəsi olaraq onun səhvləri üzə çıxarılır; ikincisi, süvari ordusunun sayının göstərilməsi qarşı tərəfin kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticəsi idi; üçüncüsü, roma ordusunun hərəkət istiqaməti də nəzarətdə saxlanılırdı; dördüncüsü, Oppi Stianın dəstələri haqqında məlumat da kəşfiyyat yolu ilə əldə olunmuşdu; beşincisi, məlumat əldə olunan kimi tezliklə düşmənin izinə düşmək üçün zəruri hərəkətlər həyata keçirilmişdir, yəni ləngimədən qəfl hərəkət öz bəhrəsini vermişdir.

İ.Əliyev yazır ki, Fraaspada mühasirəyə alınmış midiyalılar (atropatenlilər – E.N.) düşərgə istehkamlarına hücumlar təşkil edərək ön cəbhə döyüşçülərini çaşbaş salırdılar. Dion və Kassinin yazdıqlarını əsas götürərək müəllif göstərir ki, ehtimal etmək olar ki, Antoninin olmadığı zamanda mühasirədə olanlar cəsarətli hücumlar təşkil edirdilər (3, s.95). Bunu da midiyalıların kəşfiyyat fəaliyyətinin uğuru və nəticəsi hesab etmək olar.

Qeyd olunduğu kimi, ƏAF-də, o cümlədən kəşfiyyatda son dərəcə mühüm məsələlərdən biri zəruri məlumatların toplanılmasında verbovkadan geniş istifadə olunması idi. Bu baxımdam bağlanan nikahlar müəyyən məqsədlərə xidmət edirdi. Nikah, qohumluq, bir tərəfdən dövlətlər arasında müttəfiqlik və dostluq əlaqələrinin yaranmasına xidmət edir, digər tərəfdən isə, qarşı tərəfdən zəruri məlumatların əldə olunması vasitəsi kimi çıxış edirdi.

Məlum olduğu kimi, atropatena dövründən başlayaraq (e.ə.IV əsr) qədim Azərbaycan dövlətçiliyinin əsası qoyulmuşdur. E.ə. V-IV əsrlərdə Əhəməni imperiyasının tərkibində olan Cənubi Azərbaycanda vəziyyət mürəkkəb idi. Burada özlərini şah kimi aparan satraplar arasında düşmənçilik və mübarizə halları məlum idi. Bunu Midiya satrapı olan istedadlı siyasətçi, reallığı düzgün qiymətləndirən (İsgəndərlə hərbi mübarizənin mənasız olduğunu dərk edən) və uzaqgörən diplomat Atropata (e.ə. IV əsrin ikinci yarısı) da aid etmək olar. Belə bir şəraitdə dövlətin mövcudluğu və təhlükəsizliyi təhlükə altında idi. O, İsgəndərlə hərbi mübarizənin mənasız olduğunu dərk edirdi. Bu səbəbdən Atropat yunan-makedonlularla danışıqlar, yaxınlaşma yolunu seçərək İsgəndərin müxtəlif tədbirlərində iştirak edirdi (3, s.51, 54).

Həmin dövrdə yenice yaranmış Makedoniya imperiyasında özbaşınalıq və korrupsiya halları hökm sürmüş, satraplar isə əhalini talamaqla məşğul idilər (3, s.55). Diqqəti çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Makedoniya imperiyası dövründə şah uzun müddət olmadığı zaman istila olunmuş vilayətlərdə sui-istifadə, zorakılıq, xəzinəni talama, korrupsiya və s. hallar geniş vüsət aldığı şəraitdə keçmiş fars satrapı Atropat heç bir sui-istifadələrə yol verməmişdir (3, s.57). Ehtimal etmək olar ki, İsgəndər Atropatı öz tərəfinə cəlb edə bilmişdir. Bu cəlbətmədə nikah da öz mühüm rolunu oynamışdır.

Belə ki, İsgəndərin Əhəməni imperiyasını məğlub etdikdən sonra makedon və iran aristokratiyasını “yaxınlaşdırmaq,” Suzıda “kütləvi toylar” keçirmək (ilk olaraq İsgəndər nümunə göstərərək eyni zamanda iki fars şahzadəsi ilə evlənmiş, bundan sonra isə əyanlar və döyüşçülər fars qadınları ilə nikaha daxil oldular) siyasətindən Atropat çox məharətlə istifadə edərək öz qızını İsgəndərin ətrafının ən qüdrətli və nüfuzlu adamlarından biri olan Perdikkuya ərə verdi. Bu izdivac (qoyumluq əlaqələri) həm Atropatı, həm də İsgəndəri qane edirdi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, şahın istila etdiyi vilayətlərdə uzun müddət olmamasından istifadə edən satraplar sui-istifadə, zorakılıq, xəzinə oğurluğu, korrupsiya halları və s. geniş vüsət almış-

dır. İsgəndər belə hallarla ciddi mübarizə aparır, satrapları edam edirdi, lakin Atropat bütün şübhələrdən kənar idi. O, öz sədaqətinə sadıq qalaraq istilaçılarla əməkdaşlıq edirdi (3, s.57).

Deyilənlərdən bir sıra mühüm məsələlər irəli gəlir. İsgəndər Perdikku vasitəsilə Atropatın hökmdar olduğu ərazidə mühüm prosesləri nəzarətdə saxlamaqla bütün təhlükəli hallar barədə məlumatlandırılırdı. Atropat isə bu qohumluq vasitəsilə öz yerini möhkəmləndirir, şahın ətrafında, yuxarı dairələrdə olan məsələlərdən, qəbul olunan qərarlardan məlumatlanırdı ki, bu da ona vəziyyətdən asılı olaraq düzgün mövqe tutmağa kömək edirdi.

Şahın yerlərdə bütün mühüm prosesləri nəzarətdə saxlamasına sübut e.ə. 324-cü ildə Midiyada Bernaksın başçılığı altında üsyanın baş verməsi ilə əlaqədar onun (şahın - E.N.) dərhal bu əraziyə gəlməsidir. Atropat öz gücü ilə üsyanı yatırdı və onu əsir götürərək makedonlulara təhvil verdi (3, s.57). İ.Əliyev qeyd edir ki, Atropat öz hərəkətləri ilə ölkəsinin “makedonluların hakimiyyəti altına keçməsinə imkan vermədi,” Atropat o nadir satraplardan biri idi ki, dağılmış və İsgəndər tərəfindən istila olunmuş Əhəməni dövlətində hakimiyyəti əldə saxlaya bilmiş və bir qədər sonra özünü müstəqil dövlətin şahı elan edə bilmişdir (3, s.57-58).

Göründüyü kimi, həmin zamanlarda nikah əlaqələri hərbi-siyasi məsələlərdə böyük rol oynayırdı. İ.Əliyev qeyd edir ki, böyük ehtimalla təxminən e.ə. I əsrin ikinci rübündə atropaten və erməni şah ailələri arasında nikah əlaqələrinə qədər Atropatena parfiyapərəst siyasətə üstünlük verirdi, Atropaten şahı Mitridatın erməni şahzadəsi ilə nikahından sonra isə atropaten tacdarının siyasəti antiparfiyan olmasa da ermənipərəst xarakterli olmuşdur (3, s.81). Belə nikahlar nəticə etibarlı ilə verbovkanın bir üsulu olmaqla və agentura üçün geniş imkanlar yaratmaqla, hökmdarı olduğu dövlətin təhlükəsizliyinin, qarşı dövlətin hökmdarının müsbət münasibətinin təmin olunmasına xidmət edirdi.

Bununla əlaqədar bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşər. Həmin zamanlarda da şahzadənin girov götürülməsi, ondan bir alət olaraq istifadə olunması və sonradan cəlb edilməsi (verbovka olunması) təcrübəsi yayılmışdı. Belə ki, Parfiya ilə Ermənistan arasında müharibə nəticəsində sonuncu II Mitridata tabe edildi. Parfiya şahı şahzadə Tiqranı girov götürərək onu uzun müddət Arşakilər sarayında saxladı (3, s.81). E.ə. 95-ci ildə II Mitridat parfiya qoşunlarının köməyi ilə Tiqranı erməni taxtına oturtdu. Sonuncu isə minnətdarlıq əlaməti olaraq Parfiyaya 70 dərəni güzəştə gedir. Tiqranın bu addımını özünü azad etmək üçün atdığı bir addım kimi dəyərləndirmək olar. Bəzi məlumatlara görə həmin dərələr Ermənistanda, digər məlumatlara görə isə Atropatenada yerləşirdi (3, s.81). Bu, nikah əlaqələrinin nəticəsi idi.

Məhz nikan əlaqələrinin təsiri olaraq II Tiqran e.ə. 95-55-ci illərdə öz qonşularına, ilk növbədə Sofendə erməni şahlığına qarşı aqressiv siyasət yü-

rüdü. E.ə.94-cü ildə II Tiqran Pont dövlətinin şahı VI Mitridat Evpatorla Romaya qarşı yönəlik ittifaq bağlayır və Mitridatın qızı Kleopatra ilə evlənir (3, s.82). Bu baxımdan qohumluq əlaqələri hərbi-siyasi məsələlərdə mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, nikah əlaqələri müəyyən siyasi birliklərin yaranmasında, yəni biləcəklər təhlükələrin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim dövrdə belə qohumluq əlaqələri (öz qızını başqa dövlət başçısına və ya onun övladına əvə verməklə və s.) vasitəsi ilə mühüm məlumatlar əldə etmək, dövlətdə gedən məxfi (gizli) proseslərdən əgər olmaq, həmin dövlətlə yaxın müttəfiq olmaq, yəni “göz qulaq olmaq” təcrübəsindən geniş istifadə olunurdu. Belə məlumatları agentura məlumatları kimi də dəyərləndirmək olar.

Bu metoddan dövlət başçıları, onun yaxın ətrafı sonrakı dövrlərdə də geniş istifadə etmişlər. Məs., VII əsrdə yarıməsli vəziyyətdə olan Albaniyada (Azərbaycanın şimal hissəsində) hökmranlıq edən Mehranilər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi Cavanşir öz ölkəsinin müstəqilliyini təmin etmək məqsədilə, həm Azərbaycanın şimal qonşusu olan Xəzər xaqanlığı ilə, həm Bizans imperiyası ilə, həm də vassal asılılığında olduğu Sasanilərlə nikah əlaqələrinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmışdır.

Məlumdur ki, VII əsrin 60-cı illərində xəzərlilər tez-tez Albaniyaya həmlələr təşkil edirdi. Bu barədə məlumat verən Movses Kaqankatvatsi bildirir ki, Cavanşir şah onların hücumları barədə ölkəsini xəbərdar edir və güclənməsinə göstəriş vermişdir. Gözlənilən hücumlar barədə məlumatların olması kəşfiyyat fəaliyyətinin nəticəsi idi. 664/5-ci illərdə xəzərlilərin Albaniyaya hücumları Cavanşirlə xəzər xaqanı arasında bağlanmış sülhlə başa çatdı. Cavanşir sonuncu xaqanın qızı ilə evləndikdən sonra onun qarətə ələ keçirilmiş nə varda Cavanşirə qayıtdı (14, s.161).

Göründüyü kimi, tarixdə (həm qədim dövrdə, həm də sonrakı dövrlərdə “siyasi nikah” - qarşıya siyasi məqsədlər qoyan bir dövlət başçısının və ya onun övladı ilə digər dövlətin hökmdarı və ya onun övladı (və yaxud onun yaxın ətrafı - “sağ əli”) ilə nikaha daxil olma faktları) belə nikah halları (hesablanmış nikahlar) kifayət qədərdir. Buna həm də “nikah diplomatiyası” da demək olar.

Qədim Azərbaycandan fərqli olaraq siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatla bağlı məsələlər baxımından Qədim Hindistan və Qədim Çin daha zəngin mənbələrə malikdir. Belə ki, mahiyyət etibarını ilə göstərilən məsələlərdən bəhs edən Kautilyanın Arthaşastrasında (Qədim Hindistanda) casusların vasitəsi ilə hiylə işlətməklə vəzifəli şəxslərin (nazirlərin, hərbi rəislərin) şaha loyallığının yoxlanılması, məxfi agentlərin təyin olunması, əhalinin əhval-ruhiyyəsini, hakimiyyətə münasibətini öyrənmək üçün əkinçilərdən, təcirlərdən casus kimi istifadə olunması, insanların daxili məişətinin müşahidə olunması və bu barədə məlumatları casuslara müxtəlif peşə sahibləri, sənət-

karlar, fiziki qüsurlu şəxslər vasitəsi ilə ötürülməsi, şəhər və kənd əhalisinə nəzarət edilməsi, konspirasiya qaydalarının mövcudluğu, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan istifadə olunması və s. hallar həmin zamanlarda siyasi axtarışdan (siyasi kəşfiyyatdan) geniş istifadə olunduğunu sübut edir.

Hər hansı əməliyyat, döyüş, müharibə ərəfəsində qarşı tərəf, düşmən barədə maksimum əhəmiyyətli məlumatlar toplamaq ona üstün gəlmək üçün son dərəcə vacibdir. Hər zaman ağıllı sərkərdə, əməliyyata görə məsul olan şəxs kəşfiyyat məlumatları olmadan hücumu keçə və ya hər hansı digər əməliyyatı keçirə bilməz. Bu isə kəşfiyyatın nə dərəcədə mühüm rol oynadığından xəbər verir. Təbii ki, belə məsələlər məxfi xarakter daşıyır.

Eyni zamanda düşmənin kəşfiyyat xarakterli fəaliyyətini aşkarlamaq, onu ifşa etmək, qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olmağa imkan verməmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunurdu. Məs., 2000 il bundan öncə Çində gözətçilər siqnal gülləsindən istifadə edərildilər. Bu müdafiə sistemi çox səmərəli idi. Çünki gözətçilər bu vasitə ilə düşmənin hərəkətlərini izləyir və müəyyən siqnalla (işarə ilə) qala müdafiəçilərinə lazımı məlumatı çatdırırdılar.

Qədim dövrdə şəhərlərin, dövlətlərin ələ keçirilməsində kəşfiyyatçılar mühüm rol oynayırdılar. Onların bu istiqamətdə ümumiləşdirilmiş fəaliyyətini qalanın ələ keçirilməsi ilə bağlı həyata keçirdikləri əməliyyatda sezmək olar. Onlar qalanın möhkəmliyini, müdafiə olunma dərəcəsini, qalanın ətrafını təşkil edən ərazinin vəziyyətini yoxlamaq üçün göndərilirdi. Bu zaman onlar müəyyən plana uyğun olaraq hərəkət etməli idi. Ümumi şəkildə onların fəaliyyətini səciyyələndirən plan aşağıdakı şəkildə təsvir oluna bilər. Kəşfiyyatçılar ələ keçirilməsi planlaşdırılan obyektə (şəhərə, dövlətə) daxil olmalı, orada onlara kömək edə biləcək şəxsləri, qalanın zəif yerlərini müəyyən etməli idi. Planlaşdırılmış hücum ərəfəsində kiçik dəstələrin içəriyə daxil olması təşkil olunur və müəyyən işarədən sonra həmin dəstələr arxadan qalanın mühafizəçilərinə hücum edir, çaxnaşma yaradır, eyni zamanda əsas qüvvələr xaricdən hücumu keçir və düşmənin müdafiəsi sarsılırdı. Bunun üçün isə düşmənin içində kəşfiyyatçıların öz adamları olmalı idi.

Qədim Hindistanda Kautilyanın Arthaşastrasına əsasən şah səltənəti öz yaxınlarından, ilk növbədə arvad və uşaqlarından və düşmənlərdən qorunmalıdır. Məs., qeyd olunurdu ki, “Övlad dünyaya gəldikdən sonra şah onlara göz qoymalı, çünki şah oğulları xərçəngə bənzəyir: onlar öz valideynlərini məhv edir. Bharavadjanın dediyi kimi “uşaqlarda ataya məhəbbət hissi yaranmasa onların gizli şəkildə öldürülməsi daha yaxşıdır”.

Tam əminliklə qeyd etmək olar ki, Kautilyanın təlimat xarakterli Arthaşastrasında rast gəlinən siyasi axtarışa aid bir sıra mühüm müddəalar sonrakı dövrlər üçün də öz aktuallığını saxlamışdı. Bu sənədə əsasən casuslar müxtəlif hiylələrə əl ataraq vəzifəli şəxslərin şaha sədaqətliliyini yoxlayır, onları sınaqdan keçirirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdən biridir. Bununla

şah öz nazirlərinin dürüstlüyünü yoxlayırdı. Sənədin 7-ci bölməsi məxfi agentlərin təyinatı və tətbiqindən, onun 11-ci fəslı isə casus qruplarının tətbiqindən bəhs edirdi. Konspirasiya məsələlərinə toxunularaq göstərilir ki, “Qoy şah sınaqlar vasitəsilə nazirləri yoxladıqdan sonra müxtəlif adlar altında (şagird, andından dönmüş rahib, ev sahibi, tacir, adamayovuşmazlar, xəfiyyə, quldur, zəhərləyən) səyyah kimi özünü qələmə verən məxfi casusları təyin etsin”. Bundan əlavə, müxtəlif mükafatlarla təltif olunan casuslar vasitəsilə şah növərlərin də dürüstlüyünü yoxlayırdı. Onlar müxtəlif cildlərə girərək (aşbaz, masajist, lal, hamamçı, dəllək və s.) daxili məişətə nəzarət edirdi. Üç casusun ifadəsi üst-üstə düşdükdə onlara etibar olunurdu.

Göstərilən təlimatdan görüldüyü kimi, daxili təhlükəsizliyin təmin olunmasında casuslar mühüm rol oynayır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, ƏAF-in istənilən növündə casusların fəaliyyətinə böyük ehtiyac duyulur. Çünki, ilk növbədə məhz onların vasitəsi ilə zəruri məlumatlar toplanaraq qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunur və nəticə etibarlı ilə təhlükəsizlik təmin olunur. Şərqdə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işində tacirlərdən, səyyahlardan, sufirlərdən, dərvişlərdən və s. geniş istifadə edilir və onlar “casus” adlanırdılar (9, s.8).

Qədim Hindistanda Manu Qanunlarında da siyasi axtarışa, kəşfiyyata aid təlimat xarakterli müddəalara rast gəlmək olar. Belə ki, Qanunlarda insanların narazı qalmaması üçün rəhbərin cinayətkarların cəzalandırılmasına düzgün nəzarət etməsindən, şahın digər şahlarla münasibətindən, səfir vasitəsilə ünsiyyət saxladığı şahın (məxfi hərəkətləri, jestləri, sifətlərinin ifadələri, davranışı əsasında) niyyətlərinin üzə çıxarılmasından, niyyətlərini dəqiq öyrəndikdən sonra zərər görməməsi üçün müəyyən tədbirlərin görülməsinin, daim müharibəyə hazır olmağın, sirləri gizlətməyin, düşmənin zəif nöqtələrinin öyrənilməsinin (yəni kəşfiyyat – E.N.), sonuncuların isə buna imkan verilməməsinin (yəni əks-kəşfiyyat – E.N.), casuslar vasitəsi ilə əhaliyə nəzarətin, düşmənin məxfi müttəfiqinə münasibətdə ayıq-sayıq olmağın, insanların əhval-ruhiyyəsinin onların xarici əlamətlərinə görə öyrənilməsinin vacibliyindən və ƏAF-ə aid digət mühüm məsələlərdən bəhs olunur (19, s.129, 132, 135).

Qədim Çində də kəşfiyyatdan geniş istifadə olunurdu. E.ə IV-V əsrlərdə Çin sərkərdəsi Sunszı “Pin-fa” (“Hərb sənəti”) traktatında yazırdı: “Əgər sən öz gücünü və düşmənin gücünü bilirsənsə, onda yüz döyüşdən belə qorxmaya bilərsən. Əgər sən öz gücünə bələdsən, lakin düşmənin gücünü bilmirsənsə, onda hər bir qələbədən sonra səni bir məqlubiyyət gözləyir. Əgər sən nə öz gücünü, nə də düşmənin gücünü bilmirsənsə, onda həmişə müharibələri uduzacaq axmaqsan” (16, s.614).

Qədim Çində imperator Udin (e.ə.II-I əsrlər) xüsusilə aqressiv olmuşdur. O, Çinin şimal-qərb istiqamətində Cin sülaləsinin əldə etdiyi nailiy-

yətlərdən də irəli getdi. Uzaq qərbə doğru gedən yolların kəşfiyyatı üçün səyyah Çjan Tzyan göndərildi. O, Davan (Fərqanə), Kanqyüy, (Xarəzm) və Dasya (Baktriya) ölkələrinə qədər gedib çatdı, habelə Parfiya şahlığı və Hindistan barədə məlumatlar topladı. Udin Çjan Tzyandan lazımı məlumatları əldə etdikdən sonra Çini uzaq qərb ölkələri ilə birləşdirən “Böyük ipək yoluna” sahib çıxmaq üçün ordunu hazırladı (17, s.278).

Arthaşastrada həmçinin əks-kəşfiyyat məsələlərindən də bəhs olunurdu. Qeyd olunur ki, “Öyrənib məlumat vermək üçün düşmənin göndərdiyi məxfi casus qruplarını özü kimilər (yəni bizim casuslar - E.N.) tanımalıdır”. “Qoy düşmənin casuslarını müəyyən etmək üçün sərhəd boyu satqınlar vasitəsilə onların hərəkətləri əsasında etibar qazanmış öz baş casuslarını yerləşdirsin”.

Həmin zamanlarda kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatı həyata keçirmək üçün maraqlandıran ərazinin coğrafiyasını bilmək, ərazini öyrənmək vacib şərtlərdən biri idi. Ədəbiyyatda belə bir ehtimal irəli sürülmüşdür ki, şimali amerika hüduqları kimi bəzi xalqlar qumda, ağac qabığında, hamar taxta parçasında, daşlarda xəritələr çəkirdilər. Belə xəritələrdən yol göstəriciləri kimi, silahlı toqquşmalar zamanı istifadə olunurdu (13, s.137). Eyni zamanda güman etmək olar ki, belə xəritələrdən kəşfiyyat məqsədləri üçün də istifadə olunurdu.

Fikrimizcə, siyasi axtarışla əlaqəli olan məsələlərdən biri siyasi qətlədir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu üsuldan istifadə olunmuşdur. Siyasi qətl siyasi sifariş nəticəsində olmaqla müəyyən məqsədlər daşıya bilər. Bu məqsədlər sırasında ölkə daxilində siyasi gərginlik yaratmaq və ya onu artırmaq, iki dövlət arasındakı münasibətlərə zərbə vurmaq, məxfi məsələləri bilən şəxsləri susdurmaq və s. kimi məsələləri göstərmək olar. Siyasi qətl dövlət başçısına, devrilmiş dövlət başçılarına, yüksək vəzifəli şəxslərə, ictimai və dövlət xadimlərinə, cəmiyyətdə nüfuzu olan şəxsiyyətlərə qarşı törədilə bilər. Belə qətlərdən biri də devrilmiş, taxtdan salınmış dövlət başçılarının fiziki neytrallaşdırılması məsələsidir.

Siyasi axtarış çərçivəsində qətlin səbəbləri və niyyətləri, sui-qəsdlərin tərkibi, sifarişçi və təşkilatçıları üzə çıxarılır. Çox zaman xain yaxın ətrafda olur. Onların köməyi ilə həm də sui-qəsd təşkil olunur və həyata keçirilir ki, bu da əks-kəşfiyyatla aşkarlanır. Bununla əlaqədar “düşmən ocaq başındadır” atalar sözünün işlədilməsi heç də təsadüfi deyil. Müxtəlif dövrlərdə bunu sübut edən kifayət qədər tarixi faktlar mövcuddur. Məhz xəyanət nəticəsində dövlət başçılarının, cəmiyyətdə nüfuzu olan görkəmli ictimai xadimlərin, vəzifəli şəxslərin qətlə yeririlməsi baş verir. Belə əməliyyatları əksər hallarda “yatan agentlər” həyata keçirir.

Bunu aşağıdakı tarixi fakt təsdiq edir. E.ə. 718-ci ildə Manna taxtına qəsdəm qoymuş Aza atası kimi Assuriyaya oriyentasiya götürmüşdür. (Həmin zaman Manna dövləti Assuriyanın təsiri altında idi). Bu da Urartu şahı I Ru-

sanın və onun müttəfiqi olan Zikirtu şahı Mitattinin qəzəbinə səbəb oldu. Həmin dövrdə istər Manna dövlətinin, istərsə də assuriyalıların vəziyyəti bir o qədər də qənaətbəxş deyildi. Azanın canişini Baqdattinin Mannanın düşmənləri tərəfinə keçməsi, yerli Manna hökmdarlarının separatizmi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Məhz Baqdattinin (bu halda onu yatan agent kimi qələmə vermək olar) və Mitattinin iştirakı ilə Aza qətlə yetirilmiş və Manna taxtı onun düşmənləri tərəfinə keçmiş qardaşı Ullusun tərəfindən ələ keçirilmişdir.

Azanın canışı Baqdattinin xəyanətini Urartu şahının cəlb etmə (verbovka) əməliyyatının nəticəsi kimi qələmə vermək olar. Manna şahının devrilməsində düşmən dövlətin əlinin olması şübhəsizdir. I Rusa Azanın qardaşı Ullusunu da öz tərəfinə cəlb etməklə onu qardaşının yerinə hazırlayırdı. Yerli Manna hökmdarlarının separatizmi, Azanın qətlə yetirilməsi də düşmən dövlətin öncədən hazırladığı plana və agentura fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Bütün bunlar həmin zamanlarda siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verən mühüm amildir.

Digər tarixi fakt. IV əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Əhəməni dövləti sürətlə tənəzzülə doğru gedirdi. İ.Əliyev qeyd edir ki, bu imperiyanın ömrü özünün 115 qardaşı və bütün qohumlarını məhv etmiş qanlı tiran III Artakserks tərəfindən bir neçə il uzadıldı. O, üsyan etmiş tayfa və xalqlarla, habelə bütün satraplarla inadlı və qanlı mübarizə aparırdı. O, tabe olmaq istəməyənləri və üsyançıları ram edir, Suriya, Fələstin, Finikiyada, Misirdə döyüşür. Onun dövründə itaətsizlik göstərən kadusilərə qarşı yürüş baş tutmuşdu. Lakin e.ə. 338-ci ildə Əhəmənilər sülaləsinin bu görkəmli hökmdarı zəhərləndirildi (3, s. 43).

Bu kimi tarixi faktlar dövlət başçısının yaxın ətrafında agentlər qrupunun (daxil edilmiş və cəlb edilmiş), həm də həmin zamanlardan başlayaraq meydana gəlmiş yatan özəklərin mövcudluğundan xəbər verir. Onlara hökmdarın niyyətlərini izləmək, düşmənin maraqlarına uyğun olmayan qərarı, tədbiri həyata keçirmək istədikdə buna mane olmaq tapşırığı verilir, zamanı çatanda isə həmin şəxsin aradan götürülməsi əməliyyatı həyata keçirilir. Məs., e.ə. 321-ci ildə yuxarıda haqqında danışılan Perdikka öz hərbi rəisləri tərəfindən öldürüldü. Bu, ona qarşı sui-qəsd idi.

Fikrimizcə, bu, təsadüfi deyil, çünki onların, demək olar ki, bir çoxunun məxfi məlumatlara malik olması və ya düşmənin planlarına ciddi maneə törətməsi müəyyən dairələr, dövlətlər üçün ciddi təhlükə yarada bilən amildir. Digər tərəfdən, belə şəxslərin qətlə yetirilməsi onların sosial bazasını dezoriyentasiya etməklə siyasi qüvvə kimi zəiflədilməsinə və sıradan çıxarılmasına gətirib çıxara bilər. Tarixi faktlara əsaslanaraq məhz bu səbəbdən devrilmiş, taxtdan salınmış sabiq dövlət başçılarının bir qisminin məhkəməyə qədər qətlə yetirilməsini qeyd etmək olar. Bu sırada Rusiyada II Nikolayı, admiral Kolçakı, İtaliyada Benito Mussolinini, İraqda S. Hüseyni, Liviyada

M.Kəddafini və digərlərini göstərmək olar. Yuxarıdakı faktdan görüldüyü kimi, siyasi qətl hallarına qədim dövrdə də rast gəlinir.

Beləliklə, dövlətin özünün yaranması bir obyektiv zərurət olduğu qədər onun mövcudluğunu, qüdrətini, dayanıqlığını qoruyub saxlamaq və bununla da təhlükəsizliyini təmin etmək bir o qədər zəruridir.

Həm ibtidai cəmiyyətdə, həm də sonrakı dövrlərdə təhlükəsizliyin təmin olunması strateji cəhətdən mühüm məsələlərdən biri olmuşdur. ƏAF-in meydana gəlməsi isə məhz bu zərurətdən doğmuşdur.

İbtidai icma quruluşu dövründə başlamış ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizə, cəmiyyətdə əmin-amanlığı təmin etmək, mənsub olduğu ərazini yadellilərdən qorumaq, özgə əraziləri zəbt etmək (xüsusilə hərbi demokratiya dövründə) ƏAF-in rüşeymlərinin meydana gəlməsi onun ayrı-ayrı növlərinin təşəkkül tapmasında ifadə olunaraq şaxələnməsinə və inkişafına zəmin yaratdı. ƏAF-in növləri, üsul və vasitələrinə Qədim Şərqlərdə, o cümlədən Qədim Azərbaycan ərazisində də rast gəlmək olar.

Qədim Azərbaycan ərazisində də təhlükəsizliyin təmin olunması mühüm strateji məsələ olmuşdur. Tarixi faktlardan da görüldüyü kimi, dövlət formalaşarkən və formalaşdıqdan sonra cinayətkarlıqla mübarizə, dövlətdaxili münaqişələr, daxili çəkişmələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə, çevrilişlər, sui-qəsdlər, yerli hakimiyyətin (separatçıların) müstəqillik uğrunda mübarizəsi, üsyanlar, hərbi yürüşlər, taxt uğrunda mübarizə, ərazi uğrunda müharibələr, xarici təhlükələr və s. məsələlər əsaslı hələ ibtidai cəmiyyətdə qoyulmuş ƏAF-in ayrı-ayrı növlərindən istifadə olunmuşdur. Bu cür hallara, demək olar ki, bütün qədim dövlətlərdə rast gəlinir. Məhz belə hallar və hadisələr ƏAF-in siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı.

Hələ qədim dövrlərdə dövlətin cəmiyyətdəki rolu onun həyata keçirdiyi funksiyalarda özünü büruzə verirdi. Siyasi hakimiyyət isə bu funksiyaları həyata keçirən vasitəçi idi.

Qədim dövrün hüquq abidələri və yuxarıda göstərilən tarixi hadisələr, faktlar və məntiqi yanaşmalar onu sübut edir ki, Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər şərq dövlətlərində daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin mühüm funksiyası olmuşdur. Məhz bu zaman dövlət təhlükəsizlik sisteminin əsaslı qoyulmuşdur.

Hökmdarın ali qanunverici, inzibati, hərbi, məhkəmə hakimiyyətinə malik olması bütün dövlət hakimiyyətinin onun əlində cəmlənməsi anlamına gəlir ki, bu da təhlükəsizliyin təmin olunması funksiyasının ona məxsus olduğuna dəlalət edir. Çünki sadalanan hakimiyyətin hər birinin kökündə təhlükəsizliyin təmin olunması məsələsi durur.

Tarixi faktlar və hadisələr Qədim Şərqlərdə, o cümlədən Qədim Azərbaycanda bütövlükdə ƏAF-in və eyni zamanda onun ayrı-ayrı növlərinin mey-

dana gəlməsini mövcud siyasi, hərbi və digər təhlükələri (təhdidləri) dəf etmək, cəmiyyətə və dövlətə vurula biləcək və ya vurulan zərərlərlə mübarizə aparmaq zərurətindən irəli gəlmişdir.

İlk dövlət qurumları və dövlətlər (protodövlətlər) yarandığı zamanlarda ƏAF-in rüseymləri də meydana gəldi. Tarixi fakt və hadisələrdən belə görmək olar ki, təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəlmiş bu fəaliyyət növü özünü doğrultdu. Sözün geniş mənasında məhz ƏAF-lə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində hakimiyyəti ələ keçirmək, hökmdarı devirmək cəhdlərinin, üsyanların qarşısını almaq və ya onları yatırımaq, müharibələrdə düşməne üstün gəlmək, cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq mümkün olmuşdur.

Qədim dövrdə siyasi axtarış çərçivəsində, ilk növbədə daxili sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixi təcrübə göstərir ki, dövlət daxildə dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə dövləti cinayətlərlə mübarizəni öz üzərinə götürmüşdür. Çünki daxildə təhlükəsizlik təmin olunmadan xarici düşmənlərlə də mübarizə aparmaq qeyri-mümkündür.

Göründüyü kimi, cəmiyyəti və dövləti daxili və xarici təhdidlərdən qorumaq zərurəti təkcə müasir dövr üçün deyil, qədim dövr üçün də son dərəcə önəmli məsələ olmuşdur. Bu səbəbdən qədim dövrdə də təhlükəsizliyin təmin olunması xüsusi aktualıq kəsb etmiş və daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Məhz həmin zamanlardan başlayaraq daxili təhlükəsizlik orqanlarına və xarici kəşfiyyata ehtiyac yaranmışdır.

Bizə qədər gəlib çatmış mənbələrin qıtlığı ƏAF sahəsində tarixi mənzərəni tam yaratmağa imkan verməsə də müəyyən mənbələr tam əminliklə deməyə əsas verir ki, qədim dövrdə Azərbaycanda ƏAF-in mühüm əlamətləri, onun ayrı-ayrı növləri - cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat mövcud olmuşdur. Bunu həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində baş vermiş tarixi hadisələrdən, qonşu dövlətlərin o zamankı hərbi tarixindən, region dövlətlərin tarixindən, regionda gedən proseslərdən sezmək olar. Bundan əlavə, güman etmək olar ki, ƏAF sferasına aid bəzi məsələlər daha çox adət hüququ ilə tənzimlənirdi. Bu dövr haqqında yazılı mənbələr son dərəcə azdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər Qədim Şərqi ölkələrində siyasi axtarış mövcud olmuşdur. Lakin bu yönümdə daimi strukturlar olmasa da onların gələcəkdə təşəkkül tapması üçün zəmin yaranırdı. Siyasi axtarış, bir tərəfdən, ictimai həyatın digər sahələri ilə sıx bağlı olduğunu göstərir, digər tərəfdən, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatla qarşılıqlı əlaqədə olduğuna dəlalət edir. Müəyyən mənada onları yalnız şərti olaraq ayıraraq müstəqil istiqamət kimi göstərmək olar.

Mövcud mənbələr tam əminliklə qeyd etməyə əsas verir ki, qədim dövrdə Azərbaycanda, bir qədər də geniş götürdükdə Qədim Şərqi axtarışın

bu istiqamətləri məlum idi. Bu barədə o zamankı hərbi yürüşlər, hərbi əməliyyatlar, baş vermiş hadisələr və tarixi faktlar şəhadət verir.

Qədim dövrdə dövlətin əsaslarına qəsd edən, mövcud rejimə və quruluşa, hökmdara qarşı yönəlik cinayətlər xüsusi təhlükə kəsb etdiyindən hakimiyyət orqanları onlarla mübarizəyə xüsusi diqqət vermiş və xüsusi adamlar vasitəsilə aşkar və qeyri-aşkar üsullarla cinayətlərin hazırlanması, aşkarlanması, baş vermiş cinayətlərin açılması, cinayətkarların ifşa olunması, axtarılıb tapılması istiqamətində ƏAF-i həyata keçirmişlər.

Digər cinayətlərlə də mübarizədə müxtəlif üsullarla məlumatların əldə olunmasına üstünlük verilmişdir. Vəzifə bölgüsünün bir o qədər də mövcud olmadığı bir şəraitdə mərkəzi idarəçilikdən tutmuş yerli idarəçiliyə qədər müxtəlif məmurlar cinayətkarlıqla mübarizəyə cəlb olunmuşdular. Ədalət mühakiməsini həyata keçirməklə məşğul olan hakim, həm də ittihamçı qismində çıxış etmişdir. Dövləti cinayətlər istisna olmaqla məhkəmə təqibi şikayət və ya məlumat əsasında başlaya bilərdi.

Ümumi cinayətkarlıqla mübarizədə ƏAF-in cinayət axtarışı növünə üstünlük verildiyi halda dövlət təhlükəsizliyi çərçivəsində dövləti cinayətlərlə mübarizədə ƏAF-in digər növlərindən istifadə olunurdu. Ümumi cinayətkarlıqla mübarizə cinayət axtarışını şərtləndirdiyi halda, siyasi cinayətkarlıq dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri özündə ehtiva edir ki, bu da siyasi axtarışı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələlərini aktuallaşdırmışdır.

O zamankı dövlət siyasi sabitliyi təmin etmək, əhaliyə nəzarət etmək, vəzifələrə təyin olunan və ya seçilən (bu daha çox Antik dövlətlərə, məs., Afinaya aid idi) şəxslərin siyasi etibarlılığında maraqlı olduğundan bu kimi məsələlərin daim diqqətdə saxlanılmasına xüsusi önəm verirdi. Siyasi axtarış hakimiyyətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasının mühüm vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

Kəşfiyyat, bir tərəfdən, cinayət axtarışı, siyasi axtarışla (siyasi kəşfiyyatla) əlaqəlidir, digər tərəfdən, ƏAF-in müstəqil növü kimi (məs., xarici kəşfiyyat, hərbi kəşfiyyat) çıxış edir. Bununla belə, siyasi axtarış çərçivəsində mövcud olan kəşfiyyatdan başqa kəşfiyyatı ayrıca bir istiqamət kimi göstərmək lazımdır. Bu xüsusda hələ qədim dövrlərdə kəşfiyyata xüsusi diqqət verilirdi.

Tarixi faktlar göstərir ki, qədim dövrdə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat olmadan uğurlu müharibə aparmaq və qalib gələmək mümkün deyildi. Əsası həmin zamanlarda qoyulmuş bu dövlət fəaliyyətinin növləri bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Tarixən bir dövlətin kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanları ilə digər dövlətin müvafiq qurumları arasında, xüsusən də bir o qədər də dost olmayan dövlətlərin bu orqanları arasında qarşılıqlı yaşanmış, xüsusi terminologiyadan istifadə etsək, müxtəlif xarakterli oyunlar baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2000. - 351 s.
2. Анналы Саргона II (52 и др.) В книге «Очерки по древней истории Азербайджана.» Под ред. А.И.Гулиева. - Баку – 1956 - 72 с.
3. Алиев И. Очерки по истории Атропатены. – Баку: Азербайджанское государственное издательство. – 1989. - 159 с.
4. İsmayılov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 572 s.
5. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран): Учебник, 2-е изд., - 1983. - 656 с.
6. Даллес А. Искусство разведки. - Москва: Международные отношения. - 1992. - 320 с.
7. Əliyev Ə. Quldarlıq ölkələrinin dövlət və hüquq tarixi. – Bakı: BDU, - 1991, - 207 s.
8. Кудрявцев А.В. Оперативно-розыскные правоотношения: сущность и юридическое своеобразие. // Вестник Владимирского Юридического Института. 2008. № 3 (8) - 55-60 с.
9. Qasımov C., Vağırov X. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi. – Bakı: MTN-in nəşriyyatı. - 2008, - 492 s.
10. Гамбаров С.Т. Политические и правовые идеи в Авесте. Дисс.на соиск. ученой степени кандидата юрид. наук. – Баку, - 1992. - 195 с.
11. Məlikova M. Hüquq nəzəriyyəsi. – Bakı: Elm və təhsil. - 2019. - 448 s.
12. Məlikova M., E.Nəbiyev. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. – Bakı: Elm və həyat, - 2005. - 464 s.
13. Марков Г.Е. Первоыбитное общество. Учебное пособие. – Москва: Изд-во исторического факультета московского университета. - 2009. - 210 с.
14. Мамедов Т. Кавказская Албания в IV-VII вв. – Баку: Маариф, - 1993. - 211 с.
15. Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И. Гулиева. – Баку: Академия наук Азерб ССР, - 1956. - 162 с.
16. Полмар Н., Аллен Т. Энциклопедия шпионажа. – Москва, 1997. - 814 с.
17. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. В двух частях. Ч.1. – Москва, 1985. - 288 с.
18. Воронцов С.А. Спецслужбы России. Учебник. /С.А. Воронцов. - Ростов н/Д: Феникс, - 2006. - 512 с.
19. Законы Ману. Перевод С.Д. Эльмановича. Переведенный и исправленный Г.Ф.Ильиним. – Москва: Изд. Восточной лит-ры. - 1960. - 359 с.
20. <http://www.pseudologi.org/artkhashastra/index.htm>.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ РОЗЫСК, РАЗВЕДКА И КОНТРРАЗВЕДКА КАК ВИДЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДРЕВНЕМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ, А ТАКЖЕ В СТРАНАХ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Э.К.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются такие виды оперативно-розыскной деятельности, как уголовный розыск, политический розыск, разведка и контрразведка, рассматриваются взаимосвязи между ними, которые имели место в древний период в Азербайджане и в других странах Древнего Востока, играли важную роль в обеспечении безопасности государства и сохранили свою актуальность в современный период. В работе раскрывается сущность приведенных терминов, которые нашли свое отражение в древнем

законодательстве. В этой связи на основе исторических фактов исследуется ряд важных вопросов, относящихся к указанным видам оперативно-розыскной деятельности.

Ключевые слова: обеспечение безопасности, оперативно-розыскная деятельность, уголовный розыск, политический розыск, разведка и контрразведка, внутренняя безопасность, внешняя безопасность, вербовка, конспирация, агентура, шпионаж, спящий агент, политическое убийство, секретность

**AS TYPES OF POLITICAL SEARCH, INTELLIGENCE, AND
INTELLIGENCE OPERATIONAL-SEARCH ACTIVITIES IN ANCIENT
AZERBAIJAN, AS WELL AS IN OTHER ANCIENT EASTERN COUNTRIES**

E.Q. NABIYEV

SUMMARY

The article discusses the operational-search activities in ancient times in both Azerbaijan and other Eastern countries to ensure the security of states. It covers types such as criminal search, political search, intelligence, and counterintelligence, focusing on the existence of mutual relationships between them. The essence of these terms is explained, and their presence in ancient legal documents is shown. Furthermore, the article examines and investigates various issues that have remained relevant today based on different historical facts.

Keywords: ensuring security, operational-search activity, political search, intelligence, counterintelligence, internal security, external security, recruitment (verbovka), conspiracy, agency, spy, sleeper agent, political assassination, secrecy.

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Səmədova Ş.T.**

Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəlləsində preyardisiya:
olmaq və ya olmamaq? 5

Nəbiyev E.Q.

Qədim Azərbaycanda, eləcə də digər qədim Şərq ölkələrində siyasi axtarış,
kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin növləri kimi..... 19

Mehdiyev N.H., Qıbləliyeva A.E.

Gender bərabərliyi kontekstində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin
bəzi hüquqi aspektləri 45

Qələndərli S.H.

İnsan alveri cinayəti ilə mübarizənin əsas hüquqi aspektləri 57

Qədimov V.A.

Hərəkətsizliklə törədilən cinayətlərin sistemində hərbi xidmət əleyhinə
olan cinayətlərin tövsifi xüsusiyyətləri 76

Səlimova L.K.

1915-ci ildə Türkiyədə baş verdiyi iddia edilən “erməni soyqırımı”nın
tanınması problemləri 93

Nağıyeva A.C.

Azlaşlılara və yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə qarşı törədilmiş seksual
xarakterli cinayətlərin problemləri 103

Həsənli N.M.

Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə
görə işçinin işgötürənə vurduğu ziyanın ödənilməsi qaydasının hüquqi
tənzimlənməsi..... 111

POLİTOLOGİYA**Abbasova G.Ə.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində geosiyasi amil..... 121

Əsgərova Z.Q.

Qabaqcıl ölkələrdə və Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişaf tarixi 129

PEDAQOGİKA

Hüseynova N.Z.

Fransada ali kitabxanaçılıq təhsilinin inkişaf xüsusiyyətləri..... 142

İQTİSADİYYAT

Şabiyeva (Cavanşirova) Z.Y.

Azərbaycan nümunəsində karbon emissiyalarının (CO₂) sağlamlığa bəzi təsirləri haqqında..... 150

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Самедова Ш.Т.
Преюдиция в УК Азербайджанской Республики: быть или не быть? 5

Набиев Э.К.
Политический розыск, разведка и контрразведка как виды оперативно-розыскной деятельности в древнем Азербайджане, а также в странах древнего Востока..... 19

Мехтиев Н.Г., Киблалиева А.Э.
Некоторые правовые аспекты обеспечения экологической безопасности в контексте гендерного равенства 45

Каландарли С.Г.
Основные правовые аспекты борьбы с преступлениями в сфере торговли людьми 57

Гадимов В.А.
Особенности квалификации преступлений против военной службы в системе преступлений бездействия 76

Салимова Л.К.
Проблемы признания предполагаемого «геноцида армян», произошедшего в Турции в 1915 году 93

Нагиева А.Дж.
Проблемы сексуальных преступлений, совершаемых против малолетних и несовершеннолетних детей и несовершеннолетних 103

Гасанли Н.М.
Правовое регулирование порядка возмещения вреда, причиненного работником работодателю в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики и Российской Федерации 111

ПОЛИТОЛОГИЯ

Аббасова Г.А.
Геополитический фактор во внешней политике Азербайджанской Демократической Республики 121

Асгарова З.К.
История развития государственной службы в ведущих странах и Азербайджане (обеспечение прав и свобод граждан) 129

ПЕДАГОГИКА

Гусейнова Н.З.

Особенности развития высшего библиотечного образования

во Франции 142

ЭКОНОМИКА

Шабиева З.Я. (Джаванширова)

О некоторых последствиях выбросов углекислого газа (CO₂)

на здоровье на примере Азербайджана 150

CONTENTS

LAW

Samadova Sh.T.

Prejudice in criminal code of Republic of Azerbaijan: to be or not to be? 5

Nabiyev E.Q.

As types of political search, intelligence, and intelligence operational-search activities in ancient Azerbaijan, as well as in other ancient Eastern countries..... 19

Mekhdiyev N.H., Qiblaliyeva A.E.

Some legal aspects of ensuring environmental security in the context of gender equality 45

Kalandarli S.G.

The main legal aspects of combating crimes in the field of human trafficking.....57

Gadimov V.A.

Characteristics of qualification of crimes against military service in the system of crimes of omission..... 76

Salimova L.K.

The problems of recognition of the alleged "armenian genocide" that took place in Turkey in 1915.....93

Nagiyeva A.J.

Problems of sexual crimes committed against young and minor children..... 103

Hasanli N.M.

Legal regulation of the procedure for compensation of harm caused by an employee to an employer in accordance with the legislation of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation 111

POLITOLOGY

Abbasova G.A.

Geopolitical factor in the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic..... 121

Asgarova Z.Q.

History of civil service development in leading countries and Azerbaijan (providing citizens' rights and freedoms)..... 129

PEDAGOGY

Huseynova N.Z.

Features of the development of higher librarianship education in France 142

ECONOMY

Shabiyeva (Cavanshirova) Z.Ya.

About some effects of carbon emissions (CO₂) on health
in the case of Azerbaijan..... 150

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 10.11.2024

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 10,5 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evinə çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az